

Організаційно-педагогічні умови забезпечення фундаментальної професійної підготовки соціальних працівників у закладах вищої освіти

Чорноштан Євгеній Валерійович¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.12.2024	Освіта/Педагогіка	378.147:364-78

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17524583>

Анотація. У статті проаналізовано сучасні наукові підходи до визначення організаційно-педагогічних умов забезпечення фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у системі вищої освіти. Визначено, що фундаменталізація професійної освіти є стратегічним напрямом її модернізації, спрямованим на формування цілісної системи знань, умінь і ціннісних орієнтацій, які забезпечують професійну мобільність і здатність до діяльності в умовах соціальних трансформацій. З'ясовано, що поняття «організаційно-педагогічні умови» охоплює комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, які, будучи спеціально створеними в межах освітнього процесу, забезпечують його результативність, структурну впорядкованість і системність. Розглянуто сутнісні характеристики педагогічних і організаційних умов у контексті їх взаємозв'язку та впливу на якість підготовки фахівців соціальної сфери. Охарактеризовано п'ять ключових організаційно-педагогічних умов фундаментальної підготовки: оновлення та інтеграцію змісту освіти на міждисциплінарній основі, розвиток кадрового потенціалу, впровадження інноваційних технологій навчання, організацію самостійної й дослідницької діяльності студентів, формування мотиваційно-ціннісного освітнього середовища. Доведено, що їх взаємодія забезпечує цілісність педагогічного процесу, сприяє формуванню професійної зрілості, когнітивної автономності та аналітичного мислення майбутніх соціальних працівників. У результаті теоретико-методологічного аналізу сформовано висновки щодо необхідності системного підходу до реалізації зазначених умов як детермінант підвищення якості освітнього процесу у вищій школі. Перспективу подальших досліджень вбачено в розробленні структурно-функціональної моделі впровадження організаційно-педагогічних умов фундаментальної професійної підготовки соціальних працівників і проведенні емпіричної перевірки її ефективності.

Ключові слова: фундаментальна професійна підготовка; соціальні працівники; організаційно-педагогічні умови; вища освіта; освітній процес; інноваційні технології навчання; міждисциплінарний підхід; професійна компетентність.

¹ Викладач Яготинський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», <https://orcid.org/0000-0002-5515-0482>

Organizational and pedagogical conditions for providing fundamental professional training of social workers in higher education institutions

Abstract. The article analyzes modern scientific approaches to determining organizational and pedagogical conditions for providing fundamental professional training of future social workers in the higher education system. It is determined that the fundamentalization of professional education is a strategic direction of its modernization, aimed at forming a holistic system of knowledge, skills and value orientations that ensure professional mobility and the ability to operate in conditions of social transformations. It is found that the concept of "organizational and pedagogical conditions" encompasses a complex of internal and external factors that, being specially created within the educational process, ensure its effectiveness, structural order and systematicity. The essential characteristics of pedagogical and organizational conditions are considered in the context of their interrelation and impact on the quality of training of social workers. Five key organizational and pedagogical conditions of fundamental training are characterized: updating and integration of the content of education on an interdisciplinary basis, development of personnel potential, introduction of innovative teaching technologies, organization of independent and research activities of students, formation of a motivational and value-based educational environment. It is proved that their interaction ensures the integrity of the pedagogical process, contributes to the formation of professional maturity, cognitive autonomy and analytical thinking of future social workers. As a result of theoretical and methodological analysis, conclusions were formed on the need for a systematic approach to the implementation of these conditions as a determinant of improving the quality of the educational process in higher education. The prospect of further research is seen in the development of a structurally functional model of the implementation of organizational and pedagogical conditions of fundamental professional training of social workers and conducting an empirical test of its effectiveness.

Keywords: fundamental professional training; social workers; organizational and pedagogical conditions; higher education; educational process; innovative learning technologies; interdisciplinary approach; professional.

Вступ

Постановка проблеми дослідження. У контексті модернізації вищої освіти та зростання соціальних викликів особливої актуальності набуває проблема забезпечення високої якості фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. Незважаючи на наявність концептуальних напрацювань щодо формування професійної компетентності фахівців соціальної сфери, у сучасному освітньому середовищі спостерігається недостатня системність у визначенні організаційно-педагогічних умов, які б забезпечували цілісність, результативність і практичну орієнтованість фундаментальної підготовки. Недостатньо розробленими залишаються питання оптимізації освітнього простору закладів вищої освіти, інтеграції теоретичних і практичних складових, формування сталих механізмів професійного саморозвитку студентів, а також науково обґрунтованого педагогічного супроводу на всіх етапах підготовки. Відсутність чітко визначених, емпірично перевірених організаційно-педагогічних умов знижує ефективність професійного становлення здобувачів освіти та не забезпечує належного рівня їх готовності до реалізації соціальної діяльності в умовах складного й динамічного соціального середовища. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового обґрунтування та впровадження ефективної системи організаційно-педагогічних умов, що сприятимуть цілісному формуванню фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових розвідках останніх років спостерігається зростання уваги до проблеми організаційно-педагогічного забезпечення фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних

працівників у контексті модернізації системи вищої освіти. Зокрема, Т.Я. Вдовичин обґрунтовує доцільність визначення педагогічних умов як інтегративного чинника організації навчального процесу, здатного забезпечити якісну фахову підготовку. Мельніченко акцентує на системному характері організаційно-педагогічних умов, що формуються на перетині управлінських, змістових і методичних складників освітнього середовища. У дослідженнях А. Литвина та О. Мацейко проаналізовано методологічні підходи до визначення поняття «педагогічні умови», підкреслено їхню роль як внутрішніх детермінант освітнього процесу. Л. Ребуха наголошує на фундаменталізації професійної підготовки як методологічному орієнтирі, що передбачає формування глибокої наукової бази та критичного мислення у майбутніх фахівців. У свою чергу, Г. Михайлишин і М. Довга акцентують на потребі розроблення специфічних умов підготовки соціальних працівників до роботи з молодими сім'ями, підкреслюючи значущість професійної рефлексії. Питання міжкультурної підготовки соціальних фахівців розкриває Т. Браніцька, визначаючи міжкультурну компетентність як ключовий чинник професійної ефективності.

Таким чином, аналіз наукових джерел засвідчує необхідність цілісного підходу до формування організаційно-педагогічних умов, що інтегрують змістові, технологічні, методичні та ціннісні компоненти сучасної соціально-педагогічної освіти.

Мета статті – визначити та обґрунтувати організаційно-педагогічні умови забезпечення фундаментальної професійної підготовки соціальних працівників у закладах вищої освіти.

Результати

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у системі вищої освіти постає як стратегічний напрям модернізації освітнього процесу, що зумовлений суспільними запитами на високий рівень професійної компетентності фахівців соціальної сфери. У сучасних дослідженнях акцентується, що фундаменталізація професійної освіти не може зводитися до засвоєння окремих знань, а має ґрунтуватися на створенні інваріантної теоретико-методологічної основи, яка забезпечує інтеграцію когнітивних, ціннісних та діяльнісних складників професійної підготовки [8, С. 326]. Зазначене положення подібне з ідеями Л. Ребухи, яка визначає фундаменталізацію як методологічну стратегію, спрямовану на формування стійких знань універсального характеру, що зберігають актуальність упродовж тривалого періоду та забезпечують готовність діяти в умовах соціальної невизначеності [8].

У цьому контексті визначальним є окреслення організаційно-педагогічних умов, за наявності яких процес фундаментальної підготовки здобуває цілісності та результативності. Звернення до категоріального апарату засвідчує багатозначність поняття «умова». У лексикографічних джерелах воно фіксується як «необхідна обставина, що

У психолого-педагогічних дослідженнях поняття «умови» отримує подальшу конкретизацію у межах освітнього процесу, набуваючи значення «педагогічні умови».

Так, А. Литвин і О. Мацейко розглядає педагогічні умови як «сукупність об'єктивних можливостей, змісту, методів, організаційних форм і матеріальних ресурсів здійснення педагогічного процесу, які відображають основні вимоги до організації діяльності та забезпечують досягнення поставленої мети» [4]. Дане визначення істотно розширює змістову сферу поняття, вказуючи на його багатокомпонентний характер, де поєднуються як нормативно-змістові, так і технологічні та ресурсні аспекти. Важливим є акцент на необхідності об'єктивності педагогічних умов і можливості їх створення дослідником у межах конкретного освітнього процесу.

У дисертаційному дослідженні Н. Флегонтової на основі концептуального аналізу було виокремлено три основні групи педагогічних умов: 1) інформаційні (зміст освіти, когнітивний аспект педагогічного процесу); 2) технологічні (сукупність форм, методів, прийомів, засобів і способів організації освітньої діяльності); 3) особистісні (поведінка, спілкування, психологічні характеристики суб'єктів освітнього процесу) [9]. Подана класифікація має значний евристичний потенціал, однак її обмеження полягає у відсутності чіткої диференціації між внутрішніми та зовнішніми педагогічними умовами, що ускладнює їх подальшу операціоналізацію у науковому дослідженні.

Отже, педагогічні умови доцільно трактувати як сукупність об'єктивно можливих і спеціально створених внутрішніх та зовнішніх чинників, які забезпечують цілісність, продуктивність та ефективність освітнього процесу. Вони можуть охоплювати змістове наповнення, організаційні форми, методи, засоби, а також науково-методичне і матеріальне забезпечення. Така дефініція дозволяє інтегрувати категорію «умови» у систему дослідження фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників, що зумовлює необхідність уточнення пов'язаного з нею поняття «організація».

У «Енциклопедії освіти» поняття «організація» інтерпретується як «технологічна функція управління процесом», тоді як управління визначається як функція організованої системи, що забезпечує збереження структури, підтримку режиму діяльності й досягнення поставленої мети [3, с. 613].

В. Мельніченко розглядає організацію як «внутрішню упорядкованість, узгодженість взаємодії більших або менших частин системи, обумовлених її моделлю; її сутність зумовлена сукупністю процесів, дій, що приводять до утворення й удосконалення взаємодії між її складовими частинами та підсистемами» [6]. Отже, організація у педагогічному дослідженні може бути визначена як цілеспрямована сукупність дій, спрямованих на управління процесом (феноменом) як системою, внутрішня упорядкованість і взаємодія складових якої відбиває наукову модель, розроблену дисертантом.

У цьому контексті поняття «організаційно-педагогічні умови» набуває ключового значення. У працях українських дослідників воно розглядається з різних позицій. Так, Т. Вдовичин визначає його як «сукупність факторів, що забезпечують регулювання, взаємодію об'єктів і явищ педагогічного процесу для досягнення поставленої мети, вдосконалюють міжособистісні стосунки учасників педагогічного процесу, сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх фахівців, їхньої самостійності, ініціативності, професійного інтересу» [2, с. 227]. Тобто цей підхід інтегрує попередні дефініції понять «умова», «педагогічна умова» та «організація», конкретизуючи їх через орієнтацію на активізацію навчально-пізнавальної діяльності й розвиток особистісних характеристик майбутніх фахівців.

У процесі визначення кількості організаційно-педагогічних умов слушною є наукова позиція О. Ліби, яка обґрунтовує доцільність спрямування кожної з умов на забезпечення окремого компонента професійної підготовки [5, с. 83], що дозволяє встановлювати кількість умов відповідно до структури підготовки, зокрема, якщо вона містить п'ять компонентів, то обґрунтованим є виділення щонайменше п'яти умов – по одній на кожен структурний елемент.

Особливого значення набуває поняття «організаційно-педагогічні умови». На думку Б. Чижевського, вони відображають «функціональну залежність суттєвих компонентів педагогічного явища від комплексу об'єктів (речей, їх станів, процесів, взаємодій)» [10]. Так, дослідник підкреслює, що результати педагогічного процесу прямо залежать від матеріальних, процесуальних і соціальних чинників.

Г. Михайлишин та М. Довга, розглядаючи професійну підготовку майбутніх соціальних працівників, визначають організаційно-педагогічні умови як сукупність

взаємопов'язаних педагогічних факторів, що спеціально створюються в межах організації освітнього процесу з метою його оптимізації та забезпечення ефективного функціонування як цілісної системи [7, С. 77]. Вчені підкреслюють, що такі умови охоплюють кадровий, змістовий, методичний, матеріально-технічний та соціально-психологічний виміри освітнього середовища.

Отже, вчені фокусують увагу на організаційних аспектах навчального середовища, на зовнішніх детермінантах освітнього процесу, функціональній залежності педагогічних явищ від комплексу об'єктів, системному характері організаційно-педагогічних умов професійної підготовки соціальних працівників.

Узагальнення наукових підходів дає підстави трактувати організаційно-педагогічні умови як цілісну систему взаємопов'язаних і спеціально створених чинників, що забезпечують упорядкованість, результативність та розвиток професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Спираючись на результати теоретичного аналізу сутності зазначених понять, доцільним є окреслення тих умов, які необхідно створити у вищій школі для забезпечення фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. Під фундаментальною підготовкою, за Л. Ребухою, слід розуміти таку професійну освіту, яка надає студентам ґрунтовні базові знання з ключових дисциплін, формує широкий науковий світогляд і універсальні компетентності, що зберігають актуальність у часі [8]. Ефективність реалізації цієї підготовки прямо залежить від наявності відповідних організаційно-педагогічних умов. Отже, на основі проведеного аналізу були сформовані наступні організаційно-педагогічні умови.

Першою організаційно-педагогічною умовою фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників є оновлення та інтеграція змісту освіти на міждисциплінарній основі. Як зазначають Г. Михайлишин і М. Довга, навчальні плани та програми мають бути зорієнтовані на формування широкої фундаментальної бази знань, що охоплює соціологію, психологію, педагогіку, право, медицину та інші науки, оскільки діяльність соціального працівника потребує інтеграції знань з різних галузей [7]. Такий підхід забезпечує цілісне розуміння соціальних процесів, розвиток системного мислення й наукового світогляду майбутніх фахівців.

Л. Ребуха підкреслює, що фундаменталізація змісту освіти передбачає включення в освітні програми тих теоретичних дисциплін і розділів, які формують стійкі наукові основи професії та дозволяють здобувачеві орієнтуватися у нових соціальних проблемах [8]. Організаційна реалізація цієї умови можлива через систематичний перегляд та оновлення навчальних планів, упровадження міждисциплінарних курсів і забезпечення узгодженості змісту навчальних дисциплін, що унеможлиблює фрагментарність знань, що створює підґрунтя для цілісності фундаментальної підготовки та виступає передумовою подальшого професійного розвитку випускників.

Другою організаційно-педагогічною умовою є забезпечення належного кадрового потенціалу закладу вищої освіти. Як підкреслює О. Ярошенко, якість професійної освіти безпосередньо залежить від рівня кваліфікації, науково-методичної компетентності та готовності викладачів до впровадження інноваційних підходів у навчальний процес [11, С. 44].

Крім того, використання інноваційних технологій та методів навчання, спрямованих на глибоке засвоєння фундаментальних знань є третьою організаційно-педагогічною умовою фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. Сучасна вища освіта вимагає переходу від пасивного засвоєння матеріалу до активних, дослідницьких і практико-орієнтованих форм навчальної діяльності. До інноваційних педагогічних технологій, що забезпечують активне пізнання фундаментальних основ науки, належать проблемно-орієнтоване навчання, методи

кейс-стаді та проектної роботи, інтерактивні лекції й семінари, а також комп'ютерне моделювання соціальних процесів.

Реалізація цієї умови передбачає системне й широке застосування у навчальному процесі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та інтерактивних методів, які стимулюють пізнавальну активність студентів і забезпечують формування здатності до дослідницької та аналітичної діяльності.

Особливої значущості ця умова набуває у процесі засвоєння фундаментальних теорій через практичні симуляції, віртуальні експерименти, аналіз реальних кейсів соціальної роботи, що дає можливість студентам застосовувати знання у змодельованих професійних ситуаціях. Організаційно реалізація зазначеної умови потребує оснащення навчальних аудиторій сучасною технікою, забезпечення доступу до електронних освітніх платформ, а також підготовки викладачів до ефективного використання ІКТ у навчальному процесі. Використання творчих і нелінійних підходів у викладанні фундаментальних дисциплін підвищує прикладну значущість знань та зацікавленість студентів у глибокому оволодінні теоретичним матеріалом.

Четвертою організаційно-педагогічною умовою фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників є організація самостійної роботи і дослідницької діяльності студентів. Саме в процесі індивідуального опрацювання наукового матеріалу, виконання дослідницьких завдань, підготовки проектів і написання наукових робіт відбувається найглибше засвоєння фундаментальних знань та розвиток критичного мислення.

У сфері соціальної роботи дана організаційно-педагогічна умова набуває особливого значення, оскільки професійна діяльність соціального працівника передбачає здатність самостійно аналізувати соціальні проблеми, знаходити науково обґрунтовані підходи до їх вирішення та розробляти практичні стратегії взаємодії з різними категоріями клієнтів. Організаційна реалізація зазначеної умови охоплює кілька напрямів, зокрема включення до навчальних планів достатнього обсягу часу для самостійної роботи; керівництво індивідуальними дослідницькими проектами; функціонування наукових гуртків і проблемних груп; активне залучення студентів до кафедральних і міжкафедральних наукових досліджень.

Важливим чинником є також створення сучасного інформаційно-освітнього середовища, що забезпечує доступ до наукової літератури, баз даних і електронних ресурсів. Така організація стимулює інтелектуальну активність здобувачів освіти, сприяє накопиченню власного досвіду розв'язання професійних завдань та формує здатність до безперервного оновлення знань, що є визначальною ознакою фундаментальної професійної підготовки.

П'ятою організаційно-педагогічною умовою фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників є формування мотиваційного та ціннісного середовища навчання. Мотивація студентів до оволодіння фундаментальними знаннями у поєднанні зі стійким інтересом до обраної професії виступає одним із ключових чинників ефективності підготовки.

Змістовна реалізація цієї умови передбачає, з одного боку, демонстрацію практичної цінності фундаментальних знань через аналіз реальних соціальних ситуацій, приклади успішної практики, організацію зустрічей з досвідченими фахівцями соціальної роботи. З іншого боку, важливим є цілеспрямоване формування у студентів системи професійних та етичних цінностей, що забезпечують розуміння високої соціальної місії обраної діяльності.

Організаційно реалізація зазначеної умови може включати впровадження в освітній процес активних форм виховної роботи, тренінгів з розвитку емпатії, лідерських якостей та комунікативної компетентності. Особливого значення набуває стиль педагогічної взаємодії: партнерські відносини між викладачами і студентами,

атмосфера підтримки, заохочення ініціативності та творчого підходу до навчання сприяють зміцненню внутрішньої мотивації. Коли здобувачі освіти переконуються у практичній значущості фундаментальних знань та відчувають їхній вплив на професійне становлення, вони більш активно залучаються до навчального процесу і демонструють прагнення до високих результатів.

Окреслені організаційно-педагогічні умови функціонують у системному взаємозв'язку та в комплексі визначають якість фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. Їхнє поєднання забезпечує цілісність і результативність педагогічного процесу у вищій школі, оскільки вони охоплюють ключові структурні компоненти освітньої діяльності – змістовий, організаційний, методичний, технологічний та мотиваційно-ціннісний.

Узагальнення наукових підходів свідчить, що фундаментальна професійна підготовка буде ефективною лише за умови системного забезпечення цілісного комплексу чинників, які детермінують її результативність. Умови в цьому контексті можна розглядати як сукупність необхідних і достатніх обставин, що забезпечують досягнення педагогічної мети. Педагогічні умови постають як спеціально створені фактори освітнього середовища, які сприяють упорядкованому перебігу навчально-виховного процесу та формуванню його результатів. Організаційно-педагогічні умови, у свою чергу, являють собою інтегрований комплекс педагогічних та управлінських чинників, безпосередньо закорінених у структуру освітнього процесу, які покликані гарантувати фундаментальність, системність і якість підготовки фахівців.

Кожна з визначених умов має самостійне значення, проте лише у взаємодії вони створюють оптимальне середовище для підготовки компетентного й професійно зрілого соціального працівника, здатного до ефективної діяльності в умовах сучасних соціальних трансформацій.

Висновки

Узагальнення теоретико-методологічних положень і результатів проведеного дослідження дає підстави стверджувати, що ефективність фундаментальної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників безпосередньо залежить від науково обґрунтованого визначення, структуризації та реалізації комплексу організаційно-педагогічних умов у системі вищої освіти. Доведено, що фундаменталізація професійної освіти повинна розглядатися як цілісний, інтегративний процес, спрямований на формування системи глибоких, стійких і універсальних знань, які забезпечують когнітивну автономність, професійну мобільність і здатність до адаптації в умовах соціальних трансформацій.

Встановлено, що організаційно-педагогічні умови є інтегрованим утворенням, яке охоплює сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, спеціально створених у межах освітнього процесу для досягнення його цільових результатів. До ключових умов фундаментальної підготовки належать: оновлення змісту освіти на міждисциплінарній основі, забезпечення високого рівня кадрового потенціалу, системне впровадження інноваційних педагогічних технологій, організація самостійної та дослідницької діяльності студентів, а також формування мотиваційно-ціннісного освітнього середовища. Їх взаємозумовленість і взаємодоповнюваність забезпечують структурну цілісність і результативність професійної підготовки, створюють підґрунтя для формування компетентного, професійно зрілого фахівця, здатного до соціального прогнозування, інноваційної діяльності та критичного мислення.

Отже, організаційно-педагогічні умови постають системним детермінантом підвищення якості освітнього процесу, який забезпечує фундаментальність, науковість і стійкість професійної підготовки соціальних працівників, сприяє інтеграції освіти, науки і практики, а також реалізації гуманістичної парадигми сучасної вищої школи.

Література

1. Браніцька Т. Р. Міжкультурна компетентність як важливий чинник професійної діяльності фахівців соціальної сфери. Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород : Говерла, 2019. Вип. 1 (44). С. 18-22.
2. Вдовичин Т. Я. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх фахівців у педагогічному університеті. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2013. Вип. 34. С. 225–229
3. Кремень В.Г. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
4. Литвин А., Мацейко О. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». Педагогіка і психологія професійної освіти. 2013. № 4. С. 43–63
5. Ліба О. Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів початкових класів до використання інноваційних технологій навчання математики молодших школярів. Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки. 2016. Вип. 69(2). С. 81–85.
6. Мельніченко В. В. Система організаційнопедагогічних умов управління професійно-технічним училищем сільськогосподарського профілю в соціології освіти. Наукові праці. 2002. Вип. 7. Т. 20. С. 7-12.
7. Михайлишин Г., Довга М. Організаційно-педагогічні умови професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з молодими сім'ями: поняття та загальна характеристика. Освітні обрії. 2019. – № 2 (49). С. 75–77
8. Ребуха Л. З. Фундаменталізація професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у вищій школі: методологічний аспект. Наукові записки Тернопільського національного економічного університету. 2019. – С. 325–327
9. Флегонтова Н. М. Педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до організації культурного дозвілля школярів на основі маркетингового підходу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. К., 2010. 24 с.
10. Чижевський Б.Г. Організаційно-педагогічні умови становлення ліцеїв в Україні: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.0. К.: Інститут педагогіки АПН України, 1996. 249 с.
11. Ярошенко О. Якість професійної освіти та роль викладача у її забезпеченні. Професійна освіта: проблеми і перспективи, 2017. Вип. 3. С. 41–48.